

9. Tilly Ch. War making and state making as organized crime [Електронний ресурс] / Ch. Tilly. – Режим доступу: http://static.ow.ly/docs/0%20Tilly%2085_5Xr.pdf

УДК 94(430)

Капітонова Т., Крисенко О., Сташкевич О.

Харківський національний
університет імені В. Каразіна,
Інститут філософії НАН Білорусі

ДО ПИТАННЯ ЕВОЛЮЦІЇ ОБРАЗІВ „ДРУГА” ТА „ВОРОГА” У ПОВОЄННИХ БІЛОРУСІ ТА УКРАЇНИ, 1945 – 1953 рр.

Представлено аналітичний огляд реалізованого білорусько-українською командою дослідників науково-практичного проекту за допомогою „Історичної майстерні Європи” – програми німецького фонду „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft” Інституту прикладної історії у співпраці з Європейським Університетом Віадрина. Розглядаються завдання та актуальність даного напрямку досліджень. Аналізуються проблеми конструювання ментальних структур пам’яті на основі індивідуального досвіду та пережитих відчуттів учасників історичних подій. Робляться висновки про парадоксальний характер співіснування у досвіді колективної свідомості „дружби” та загрози з боку влади.

Ключові слова: конструювання образів, усна історія, колективна свідомість, ідеологічні конструкти.

Капітонова Т., Крысенко А., Сташкевич О.

К ВОПРОСУ ЭВОЛЮЦИИ ОБРАЗОВ „ДРУГА” И „ВРАГА” В ПОСЛЕВОЕННЫХ БЕЛАРУСИ И УКРАИНЕ

Представлен аналитический обзор реализованного белорусско-украинской командой исследователей научно-практического проекта при помощи „Исторической мастерской Европы” – программы немецкого фонда „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft” Института прикладной истории в сотрудничестве с Европейским Университетом Виадрина. Рассматриваются задачи и актуальность данного направления исследований. Анализируются проблемы конструирования ментальных структур памяти на основе индивидуального опыта и пережитых ощущений участников исторических событий. Делаются выводы о парадоксальном характере сосуществования в опыте коллективного сознания „дружбы” и угрозы со стороны власти.

Ключевые слова: конструирование образов, устная история, коллективное сознание, идеологические конструкты

Kapitonova T., Krysenko O., Stashkevich O.

TO THE QUESTION OF EVOLUTION OF „FRIEND” AND „ENEMY” IMAGE
IN THE POSTWAR BELARUS AND UKRAINE, 1945 - 1953

The paper presents an analytical review of the scientific research project implemented by Belarusian-Ukrainian team with the help of Geschichtswerkstatt Europa – the program of German Foundation „Erinnerung, Verantwortung, Zukunft” of the Institute of applied history with the co-operation with the Viadrin European University. The purpose and topicality of this research is analysed. The problems of construction of mental memory structures based on individual experiences and feelings experienced by participants of historical events are examined. The conclusions about the paradoxical nature of the co-existence in the experience of the collective consciousness of "friendship" and threats from the government are made.

Key words: design patterns, oral history, collective consciousness, ideological constructs.

У грудні 2012 р. завершився дослідницький проект „Еволюція образів „Ворога” та „Друга” в повоєнних Білорусі та Україні, 1945 – 1953: ідеологічні нарративи та особисті оповіді”, здійснюваний у рамках програми Geschichtswerkstatt Europa (Історична майстерня Європи), що фінансується німецьким фондом Erinnerung, Verantwortung, Zukunft (Пам'ять, Відповідальність, Майбутнє). У проекті брала участь міжнародна білорусько-українська команда молодих дослідників: Тетяна Капітонова (Білорусь), Ольга Шашкевич (Білорусь) і Олексій Крисенко (Україна). Метою проекту було вивчення повоєнної трансформації ідеологічних конструктів „друга” та „ворога” крізь призму історичної пам'яті жителів Білорусі та України. Вибір образів „ворога” і „друга” в якості теми дослідження продиктований прагненням реконструювати механізми соціальної мобілізації та ідеологічної пропаганди в повоєнний період.

Учасники проекту провели дослідження „суб'єктивної історії”, тобто усних свідчень очевидців подій минулого і зіставили їх результати з відповідним пластом пропагандистської риторики перших повоєнних п'ятирічок. Проведене дослідження показало, що образи „Ворога” та „Друга” у суспільстві тоталітарного типу є не просто символічними конструктами, а необхідними компонентами соціально-політичного контролю в організації соціальної реальності, повсякденної конституції людини. Через архетип ворога відтворюється своєрідний антисвіт, покликаний захистити від критичного погляду на актуальну соціальну дійсність. Образ ворога також покликаний виключити будь-який ідейний і ціннісний плюралізм, імунізувати суспільну свідомість як від чужорідних інтерпретацій і оцінок, так

і від скепсису по відношенню до офіційного ідеологічного дискурсу.

Антисвіт ворога стає тлом, на якому з максимально вигідних сторін позиціонуються фігури-образи одного. Ідеологічний нарратив досліджуваного нами періоду радянської історії демонструє тотальне і безкомпромісне домагання державної влади на роль внутрішнього друга. Це „дружба”, від якої не можна відмовитися і, яка є складовою більш широкого феноменологічного явища – державно-політичної репресивності. В основі цього різновиду репресивності лежить складна конфігурація дискурсів, практик, габітусів і стратегій (індивідуальних, колективних), поєднання яких індукує радянський тип суспільства з відповідними йому образами і стилями життя, сприйняттям загроз і ризиків. Одним із ексклюзивних породжень такої репресивності є виробництво масового страху, в першу чергу страху смерті. У радянському суспільстві через підконтрольні політичного режиму соціальні інститути, транслуються і відтворюються образи смертельної загрози, внутрішніх і зовнішніх ворогів і їх антиподів.

Відповідно до твердження Ю. Хабермаса, система колонізує життєвий світ за допомогою контролю над сім'єю, освітою, ЗМІ, „роботою” як сферою практичного застосування індивідом своїх здібностей для задоволення піраміди потреб. Важливим каналом колонізації також виступає армія, яка не просто функціонує в тоталітарному суспільстві в режимі загальної обов'язкової військової повинності чоловічого населення, а й конструює, мобілізує ворожі образи найбільш стійким способом – через приціл зброї [1]. Наслідком такої комплексної колонізації, що відбувається в тоталітарному радянському суспільстві, є те, що конструю-

вання і трансляція загроз відбувається не з одного ізольованого місця, а, навпаки, створюється ефект когнітивної оптики, коли це виходить звідусіль, загрози можуть виникати в будь-якому місці соціальної, ментальної і символічної реальностей.

Однією з наскрізних проблем цього дослідження став парадоксальний характер співіснування в досвіді колективної свідомості „дружби” і погрози з боку влади, химерне поєднання патріотизму і страху в світогляді людей. Ще один парадокс стосується рецепції образу внутрішнього ворога, „ворога народу” в масовій свідомості. З одного боку, в більшості своїй в'язні ГУЛАГу не асоціюються серед опитаних нами очевидців з ворогами, з іншого – учасники репресивної системи (ні зверху, ні на місцях) найчастіше також не визначаються респондентами як вороги. Наша гіпотеза полягає в тому, що вже на підсвідомому рівні, відбувалися „само нейтралізації”, придушення і сублімації протестних настроїв. Інакше кажучи, виживання в тоталітарній системі вимагає як індивідуально-раціональних, так напівсвідомлених механізмів витіснення протестних настроїв, невдоволення. Саме тому репресії сприймалися населенням, у своїй масі, як стихійний, некерований процес, інакше повинні були б бути винуваті, відповідальні. Усунення невдоволення можливо тільки через зняття суб'єкта. В оповіданнях наших співрозмовників репресії набувають ніби безсуб'єктного характеру. У своїх оповіданнях люди вживають невизначену форму суб'єкта дії („посадили”, „заарештували”, „вислали”). Саме за допомогою подібної невизначеної форми (*das Mann*) М. Хайдеггер визначає анонімність, безособовість і безсуб'єктність репресивного по відношенню до людини соціуму.

Одним із можливих пояснень такої парадоксальності є специфіка досвіду покоління інтерв'юєрів-очевидців досліджуваного періоду радянського минулого. По суті, інтерв'юєри репрезентують покоління, яке в масовому порядку як індивідуально, так і колективно пережило суб'єктивний страх смерті. Точками екстремуму в таких переживаннях є, в першу чергу, три реперних події: Голод 1933 р. (в українських анналах відомий як Голодомор), Друга світова війна 1939-1945 рр., Смерть Сталіна. Додатковими подіями, що продукують і інші форми страху є колективізація і розкуркулення, політичні репресії міжвоєнного та повоєнного періодів боротьби з класовим

інакомисленням, утихомирення і боротьба з „новими громадянами СРСР” на західних територіях Білорусії та України.

Отже, з одного боку, ми маємо безсуб'єктність радянського репресивного апарату, з іншого – несвідоме витіснення невдоволення, стирання навіть контурів образу „винних” в несправедливих, жорстоких діях з боку влади: „час був такий”. До речі, повну протилежність ми спостерігаємо, коли мова заходить про позитивні досягнення. Останні безпосередньо ототожнюються з заслугами конкретних носіїв владних атрибутів (наприклад – „Сталін виграв війну, навів порядок”), але „посадили”, „вислали”, „розстріляли”-безликі „вони”. „Відмова від прийняття відповідальності за себе та інших у всіх випадках, крім безпосередньо особистих ... є однією з найважливіших умов колективної або публічної соціальності. Такі конвенції адаптації та існування в товариствах з владою патерналістського типу або в тоталітарних режимах, що претендують на монополію авторитету. За те, що в них відбувається – будь то масові злочини режиму або стихійні лиха, ніхто не відповідає. Тут ніхто не винен. Всі жертви, або все винні (а тому – ніхто конкретно), або винен тільки один – вождь (фюрер, цар, генсек)” [2]. Сказане повною мірою можна віднести і до сучасного білоруського суспільства. Глибина радянська визначає успішність конструювання образу ворога. В „несоветизованих” регіонах люди відносно автономно від пропаганди формують образи ворога і друга на основі особистого досвіду. Таким чином, Східна Україна (більш советизована) майже повністю нагадує повоєнну Білорусію, а Західна Україна демонструє тенденцію ухилення від домінуючого ідеологічного дискурсу.

Даючи оцінку ефективності ідеологічного нарративу досліджуваного нами періоду, слід зазначити, що більшість респондентів, визнаючи несправедливість масових арештів, не сумніваються в наявності справжніх ворогів, які добре ховаються, маскуються. Отже, „ідея”, образ ворога як такого поза сумнівів і підозр, а конкретні індивіди, оголошені ворогами – списані на рахунок якогось безсуб'єктного „року”. Що стосується суб'єктивної рецепції ідеологічного образу зовнішнього ворога, то тут нами виявлено визначальний характер принципу „наочності”. Справжня ідеологічна валідність властива лише особисто пережитому досвіду. У той час як безвідносний до

безпосереднього досвіду ідеологічний нарратив сприймається швидше на інформаційному і раціональному, але не на емоційно-ціннісному рівні.

Досліджуючи трансформацію змісту ідеологічного конструкту „ворога” в повоєнний період, ми зіткнулися зі значною інертністю народної історичної пам'яті. Зокрема, образ німецького ворога, який в ідеологічному дискурсі залишився в минулому, в народній пам'яті ще довго не зживається повністю, продовжуючи сприйматися деякими людьми в якості цілком актуальної загрози. У деяких проявах цей образ здатний фетишизуватися, в таких випадках суб'єктивне відчуття індивідом ворожої загрози фундаменталізується і переноситься на речі та процеси найчастіше далекі від ідеології: німецькі ліки, німецькі фільми, євроінтеграція і т.д. Фундаменталізація ворожих образів („в будинку ворога гіркий хліб”), перенесення їх на наступні покоління („діти ворогів – вороги”) відбивають найглибший ментальний травматизм радянського та пострадянського суспільства. Актуальність зібраного і проінтерпретованого дослідницькою групою матеріалу полягає не тільки в історичній реконструкції „духу епохи” за допомогою свідчень очевидців. Ідеологеми „Ворога” і „Друга” продовжують відігравати важливу функцію в ментальності наших сучасників. Конкретні персонажі і носії цих образів

приходять і йдуть, а конструкція, структура колись створеного дуального ідеологічного нарративу, залишається важливим компонентом як внутрішньої самоідентифікації особистості, так і її орієнтації в сучасному геополітичному просторі. Висловлюючи ті чи інші узагальнення з приводу матеріалу „усних історій”, розказаних нашими респондентами, ми, зрозуміло, не претендуємо на остаточну репрезентативність і вичерпний характер наших спостережень. Однак ризикнемо припустити, що навіть така скромна база дає можливість намітити певну логіку заломлення ідеологічного дискурсу в повсякденному досвіді і свідомості людей. Більш детальну інформацію про наш проект, а також ознайомитися з матеріалом дослідження можна на ресурсі Історичної майстерні Європи: <http://www.geschichtswerkstatt-europa.org>

ЛІТЕРАТУРА

1. Сенявская Е.С. Противники России в войнах XX века: Эволюция «образа врага» в сознании армии и общества. – М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2006. – 288 с.)
2. Гудков Л. Идеологема врага. „Враги” как массовый синдром и механизм социокультурной интеграции // Образ врага / сост. Л. Гудков; ред. Н. Конрадова. – М.: ОГИ, 2005. – С. 7-79.